

A Világrendszer elmélet: a világtörténelem, a globalizáció és a világválság elemzése

A tanulmány célja bemutatni, hogy a Világrendszer Elmélet (VRE; Théorie du Système Monde) miképpen lehet az az elemző értelmezési keret, amely a globalizációt (mondialisation) és a világválságot (crise mondiale) is magában foglaló globális történelemre (histoire géobale) alkalmazható.¹ Ez az analitikus keret ugyanakkor a „világfejlődés” (développement mondial) vagy a „globális fejlődés” (développement global) folyamatainak a megértésében is segíthet; elsősorban azok több évezreden áthúzódó fogalmasítása és a világnak a megfelelő időbeli skálák és egy térbeli elemzés mentén történő egységes egészként való felfogása révén. Ily módon a VRE a több évszázadot és évezredet felölelő hosszú távú (de longue durée) történelmi folyamatok együtteseként felfogott egyetemes történelem kritikus elemzésének a megfelelő kerete. Ez a keret teszi lehetővé, hogy eljussunk egy olyan „Világrendszer-történehez” (histoire du Système Monde), amelyben a jelenlegi globalizációs folyamatok egy kumulatív globális történelem termékeiként értelmezendők.

Az olvasókat arra kérem, hogy nézzék el mind a saját munkáimra, mind pedig az André Gunder Frankkal és más kutatókkal közösen írányított munkákra való túl gyakori hivatkozást. Feltételezem, hogy a francia olvasóközönség nincs hozzászokva az angol vagy más nyelveken megjelentetett munkákhoz, ezért bizonyos témák elmélyültebb kutatását részletes jegyzetekkel igyekszem elősegíteni. A jelen tanulmányban az a célom, hogy a VRE néhány alapvető aspektusát kiemeljem; mindenekelőtt a marxista hagyományhoz és a történelmi materializmus hagyományaihoz fűződő kapcsolatait. Azt kívánom megvizsgálni, hogy a VRE miképpen emancipálódott, és milyen értelmet tulajdoníthatunk ezeknek a kapcsolatoknak. Mindennek a tárgyalása kidomborítja majd azokat a különbségeket, amelyek a VRE-t az Immanuel Wallerstein és iskolája által meghatározott (kötőjeles) Világ-rendszer elmélettől (théorie du système-monde) megkülönbözteti. Ezzel az elmélettel szemben ugyanis a (kötőjel nélküli) Világrendszer Elmélet mindig is egy kritikai perspektívát megnyitó alternatívaként határozta meg önmagát.

A VRE első sugallata az Európa-centrikus elmélet kritikája újraindításának a gondolatával függ össze, különösen abban a vonatkozásban, ahogy ez az elmélet összekapcsolódik a globális történelem és a világfejlődés értelmezésével. A második meghatározó, és az elsőtől egyébként is szorosan kapcsolódó gondolat a VRE idő- és térbeli horizontjának a kiszélesítését célozza, egyben lefedve a globális történelem mintegy 5000 éves folyamatát. A VRE kiemelt fontosságát tulajdonít módszere ezen központi aspektusának, amely a Világrendszerben (és azon túlmenően) „ugyanabban az időben” működésben levő folyamatok, konfigurációk, és dinamikák szinkronikus elemzését jelenti. Ugyanakkor azonban egy ilyen szinkronikus elemzésnek mindig társulnia kell a diakronikus folyamatok elemzésével is, függetlenül attól, hogy azok a Világrendszer egyes övezetein és régióin belül, vagy az elemzési egységként tekintett rendszer egészében vannak éppen folyamatban. Ez a módszertani megközelítés az egyetemes történelemnek a „kapitalista” és a „kapitalizmus előtti” korszakai között húzódó analitikus megosztottságán túlmenően a konfigurációk folytonosságára fekteti a hangsúlyt („a folytonosság tézise”).

A VRE kihangsúlyozza a Világrendszernek az összetett gazdasági és társadalmi kapcsolatokon alapuló anyagi struktúráját: megosztott vagy kölcsönhatásban levő termelési formák, (tőke)felhalmozási folyamat, osztályokat kizsákmányoló (vagy „összefonódással” járó felhalmozási” [accumulation avec interpénétration]) rendszerek. A politikai és eszmei folyamatok nagyon szorosan kapcsolódnak ezekhez a „gazdasági” keretekhez, mert a gazdaság egyben politikai és eszmei is. Végeredményben tehát az elemzés határozottan holisztikus; magában foglalja a kultúra és a környezet dimenzióit is. Ezen túlmenően, a VRE a világ rendszerét, annak struktúráját és folyamatait nem egy olyan statikus struktúraként mutatja be, amely a globális történelem terében és idejében egyszerűen és mintegy folyamatosan újratermeli önmagát. Éppen ellenkezőleg. Jóllehet egyes modellek folytonossági elemeket képviselnek a Világrendszerben, az elemzés mégis a hosszú távú történeti folyamatokra koncentrál. Ezeket néha ciklikusnak érzékeljük, de tulajdonképpen mindig dialektikusak, és ezért alkalmasak a folyamatos átalakulásra, miközben fenntartják magát a struktúráját. Ennek hiányában nem lenne lehetséges a tényleges emberi fejlődés. Ebben a tekintetben a VRE folytatja a történelmi materializmus és a neomarxista elemzés hagyományait, különös figyelmet szentelve a világgazdaság és a politikatörténet „hosszú ciklusa”-nak. A Világrendszer kifejlődését hosszú, és váltakozó, terjeszkedési és válságciklusok tartják, amelyeket a történeti dialektika jellemez: „entrópia versus megszerveződés”. Ezek a modellek szorosan kapcsolódnak a „helyi”, a regionális és a globális szinteken működő tőkefelhalmozás folyamataihoz.

A VRE eszközei a változás és a hosszú távú társadalmi fejlődés dialektikus és történeti folyamatainak az elemzésére szolgálnak. Több

évezredet és az egész világot lefedve, ezek képezik ugyanis a globális történelem alapját. A VRE ily módon képes a globalizáció folyamatát történeti szempontból „kumulatív” értelmezni, és úgy tanulmányozni a jelenlegi világválságot mint a világrendszer válsághelyzeteiről szóló általános elméletet illusztráló megismétlődő példát. Soha nem lehet ezt eléggé nyomatékosan kihangsúlyozni. Ily módon kerül előtérbe a Világrendszerben fellelhető dinamizmus és átalakulási képesség, amelyek nevezetesen a jelenlegi globalizációban és a válságkonfigurációkban nyilvánulnak meg. Nem egyszerű ismétlődésekről vagy ciklusokról van szó. A VRE egyidejűleg fókuszál a folytonosságokra és az átalakulásokra, melyeket több évszázadot vagy akár évezredet is felölelő periódusokban tanulmányoz. Ugyanakkor hangsúlyt fektet az összetett és egymással kölcsönhatásban levő történeti folyamatokra, amelyek felölelik az egyetemes történelem egészét. A VRE alapját a történeti materializmus hagyományai képezik, ellenben újrafogalmazza az elsődleges fogalmakat, jelentős mértékben módosítja az alkalmazási területeket, és számos új fogalmat és tézist vezet be.

A VRE az 1980–1990-es évek fordulóján jelent meg, és az André Gunder Frank és jómagam közötti szoros együttműködés keretében fejlődött ki.² A marxizmus, a történeti materializmus és a függőség elmélete örökségének hagyományait illetően nézeteink egyeztek néhány alapvető irányvonal és álláspont tekintetében. Ugyanakkor osztoztunk abban az elképzelésben is, hogy a Wallerstein által képviselt Világrendszer elmélettel szemben egy alternatív elméletet dolgozzunk ki. A mi megközelítésünk a történeti kapitalizmus eredetéről és fejlődéséről, valamint a kapitalizmusnak a globális kapitalista rendszerben való kiterjedéséről szóló vitákra támaszkodott.³

Európa-központúság és a történeti kapitalizmus, valamint a modern kapitalista Világ (-) Rendszer (Systeme [-] Monde capitaliste) eredete

Európa szerepének a világ többi részéhez való viszonyulása a történeti kapitalizmus eredetéről és a Világ (-) Rendszer elméletéről szóló vita központi kérdéseinek egyikét képezi. Robert Brennernek⁴ a Paul Sweezy, Immanuel Wallerstein és André Gunder Frank eszméiről megfogalmazott kritikája, amely azokat „neosmithiánus marxistá”-nak minősítette, felvetette azt a kérdést, hogy miképpen kell elemezni a csere és a termelés közötti kapcsolatot, valamint az osztályok közötti viszonyt, amelyek mindebből következnek, mind nemzeti, mind nemzetközi (vagyis világ-, globális) szinten. Brennerrel és az ő marxizmusértelmezésével szemben a VRE azt sugallja, hogy amennyiben helyesen akarjuk történetesíteni (historicizálni) a történeti kapitalizmus felemelkedését, akkor lényegbevágóan fontos, hogy a Világrendszert egységes egészsként elemezzük, és világviszonylatban vizsgáljuk a

termelési és csereszerveketek, illetve a tőkefelhalmozást. Ebben a vonatkozásban a VRE abból a módszertani hipotézisből indul ki, hogy „az egész mindig több mint a részeinek a számszerű összessége”.

A VRE összhangban van Marxszal, aki a „tőkét” mint társadalmi viszonyt elemzi, és hangsúlyozza ezen objektumnak az elméletalkotásban betöltött központi szerepét. Ellenben nem fogadja el sem a tőke történeti gyökereire, sem pedig ennek az elmúlt évezredek egyetemes történetében játszott szerepére vonatkozó hagyományos marxista elemzést. Marx a modern tőke „arany hajnalát” Európának az amerikai kontinens „felfedezését” követő, és a világ minden részére kiterjedő, agresszív és kapzsi beavatkozásaiban véli felismerni. Ezzel szemben a VRE azt állítja, hogy a tőke mint társadalmi viszony, már az ókortól kezdődően jelen volt és jelentős szerepet játszott. A VRE hangsúlyozza a tőke meghatározó, mondhatni központi, szerepét a Világrendszer több évezreden áthúzódó és az egész világot átfogó alakításában és kiterjesztésében. Tehát nem csupán Európában, és nem csak elmúlt öt évszázadban.

A VRE az egészre fekteti a hangsúlyt, hogy értelmezhesse a Világrendszer minden részének és zónájának a „fejlődését”. A hagyományos marxista vagy liberális gazdasági látásmódban általános meggyőződés, hogy a „kapitalizmusba való átmenet” először, és történetileg egyedülálló módon Európában (Brenner számára egyetlen országban, Angliában) jelent meg. Ily módon a kapitalizmus az ellentmondásokból, a válságokból és a feudális társadalmi viszonyok Európában bekövetkező hanyatlásából, illetve az európai kontinensen végbemenő kapitalista társadalmi viszonyok kialakulásából és a burzsoázia kibontakozásából született.⁵ Wallerstein megfogalmazása szerint a modern kapitalista Világ-rendszer egy európai világ-gazdaságból és világ-rendszerből származik. A konszolidálódást követően az európai Világ-rendszer fokozatosan kiterjeszkedett és ráerőltette magát az egész földkerekségre. Wallerstein ezt a folyamatot „bekebelezésnek” (incorporation) nevezi. Jellemvonása az európai dominancia és a kapitalista társadalmi viszonyok kiterjesztése egy olyan világra, amely Wallerstein szerint azt megelőzően „prekapitalista” vagy legjobb esetben „protokapitalista” volt.

Az afro-eurázsiai Világrendszer fogalmasítása a Gills és Frank (illetve mások, mint pl. Janet Abu-Lughod, David Wilkinson és Robert Denmark) által kidolgozott VRE-ben teljesen eltérő képet kínál. Ami az eredetét illeti, nem tekinthető európainak, és még csak nem is függött az európai terjeszkedéstől vagy újításoktól. Ez a megközelítés egy világ felett uralkodó, ragadozó kapitalista Európát jelenít meg. Ugyanis jóval Európa kibontakozása előtt a világkereskedelem és a tőkefelhalmozás globális folyamatai több évezreden keresztül hosszan tartó és jelentős szerepet játszottak az afro-eurázsiai Világrendszerben. Az esetenként az állam és a tőke közötti szövetség rendszerébe ágya-

zódó európai hegemoniasztratégiák tehát ebben az összefüggésben jelennek meg. Így pl. a híres kereskedőtársaságok, mint a *Vereligde Ostindische Társaság* és az *English East India Company* arra összpontosítottak, hogy a világkereskedelemben előnyös pozíciókat szerezzenek, miközben tőkefelhalmozási céljaik elérésében erőteljesen támaszkodtak a gyarmati hódításra. Ebből a szempontból az „1492-t követő események”⁶⁶ az afro-eurázsiai Világrendszer és a Kolumbusz előtti közép-amerikai és Andok-vidéki világ-rendszerek egybeolvadását idézték elő. A hódítók a zsákmányukat – vagyis a hatalmas mennyiségű aranyat és ezüstöt – becsatornázták annak a Világrendszernek a már létező csere- és termelési körforgásaiba, amelyben Európa pozíciója marginális volt. Ezáltal a ragadozók gyakorlatilag ténylegessé tették az amerikai kontinens kifosztását, miközben arra vártak, hogy újrászervezzék a hálózatot és rákényszerítsék hegemoniájukat. Röviden elmondható, hogy a „történeti kapitalizmus” valójában az európai dominanciát megelőzően létező Világrendszer kontextusából bontakozott ki. Európa „felemelkedését” úgy kell érteni, mint a „központ elmozdulását” a „Világrendszer felhalmozási helyének” irányába. Ez tulajdonképpen az állam azon geopolitikai stratégiáját tükrözi, amelynek célja egy új „hegemonikus struktúra” megteremtése; az európai hatalmakkal és az európai tőkével a középpontban.

Az osztályharc mint az egyetemes történelem motorja és a termelési módok

A VRE elfogadja ugyan Marx azon tézisének, amely szerint „az osztályharc a történelem motorja”, ellenben azt jelentős mértékben módosítja. A VRE ugyanis nem veszi át mindazokat a kategóriákat, amelyek a „termelési módot” meghatározzák, sem pedig a szekvenciális átmenetek lineáris történeti sémáját, amelynek értelmében egy termelési mód átvált egy másikra. A VRE analitikus elsőbbiséget tulajdonít a tőkefelhalmozás folyamatainak, valamint az ebből következő társadalmi viszonyoknak. Úgy véli, hogy lényegében véve a Világrendszer egész története folyamán a tőke (a kapitalista társadalmi és osztályviszonyok) rendszeresen együtt létezett más „felhalmozási módokkal” és egyéb társadalmi kizsákmányolási formákkal. A VRE tehát a Világrendszer történetét nem egyszerűsíti le a „kapitalizmusra”. Éppen ellenkezőleg, megkísérli elkerülni, hogy ennek a kifejezésnek a tőke és a tőkefelhalmozás egyetemes története elemzésében való használata zavart keltsen. Ugyanakkor legalább ilyen mértékben foglalkozik a társadalmi és osztályharcoknak az egyetemes történelem dinamikájában betöltött meghatározó szerepével is. Annak érzékeltetésére törekszik, hogy ezek miképpen kapcsolódnak a hosszú időtartamú történelmet jellemző változókhoz, és a társadalmi viszonyok átalakulásához.

Az osztályharcot az egyetemes történelem hajtóerejeként értelmezni egyben azt is jelenti, hogy elemezni kell a tőke, valamint a más felhalmozási és társadalomszervezési módok között fennálló kapcsolatokat. Ez pedig a nem kapitalista társadalmi viszonyok jelentős számú sokféleségét jelenti. Védellemezem a „történeti dialektika” eszméjét; történetesen: a „tőke *versus oïkos*” és az „entrópia *versus* megszervezettség” dialektikáját, illetve a (tőke-, a tulajdon-, a vagyon- és a hatalom-) „koncentráció és dekoncentráció”, valamint a „kapitalizáció és dekapitalizáció” dialektikus folyamatait. Ezeket a hosszú időtartamú történelem olyan ritmikus vagy ciklikus fázisaiként kell érteni/értelmezni, amelyek meghatározzák a tőke szerepét és súlyát a történeti társadalmi struktúrákban. A VRE hangsúlyozza, hogy a Világrendszer egészében ezeket a folyamatokat rendszeres társadalmi és osztályharcok tartkítják, amelyek elsődleges célja a kizsákmányolási és elnyomási viszonyok emancipációja. A VRE által az emberiség történetében elemzett mozgalmak mind az elméleti, mind az empirikus, tehát végeredményben a politikai érdeklődések középpontjában állnak.

A VRE elutasítja a jóslást, illetve annak lehetőségét, hogy az osztálytársadalom és az állam az emberiség történetét beteljesítő kommunista rendszerben történetileg véglegesen feloldódik. Ez Mircea Eliade⁷ szerint nem más, mint a zsidó-keresztény eszkatologikus eszmék egyszerű megisméltése. A VRE nem tartja elképzelhetőnek sem az osztálytársadalom, sem pedig a „kapitalizmus” vagy az állam eltörölését, mint ahogy nem gondolja azt sem, hogy véget érne a konkurens formák és az egymással szemben álló osztályok közötti feszültség. A „tőke *versus oïkos*” történeti dialektika nem feltétlenül jelenti sem ezen ellentmondások végleges megoldását, sem egy egyensúly megteremtését, sem a „tőke” formájának teljes meghaladását, sem pedig világgkommunizmust, világszocializmust vagy állam nélküli világrendet. Mindez természetesen nem akadályozza meg a VRE-t abban, hogy hirdesse a kizsákmányolás, az elnyomás és a háború borzalmai elleni harc sürgősségét és szükségességét.⁸ A VRE olyan forradalmi társadalmi átalakításokra szólít fel, amelyek korlátozzák a tőke hatalmát, és alternatív társadalmi megszervezési módokra készítetnek. Ezeket az alternatívákat a VRE az „oïkos” forma általános kategóriájában ragadja meg. Ez ugyanis a szolidaritás közös *ethos*zára (erkölcsi világképére) alapozott nem kapitalista társadalmi viszonyoknak számos változatát és különböző típusait foglalja magában.

A tőke és a nem kapitalista formák közötti harc az egyetemes történelem és az ún. „történelem nélküli népek” történetének egyik központi témája; és ezek a dinamikák gyakorlatilag napjainkig fennállnak. A törzsi és bennszülött népek mindenütt a világban, a múltban és a jelenben, gyakran és rendszeresen megpróbálták megvédeni a saját társadalmi rendszerüket. Ellenálltak a terjeszkedő tőke támadásainak, és az állammá szerveződés folyamatainak. Napjainkban ez a fontos

mozgalomegyüttes kulcsszerepet vindikál magának a gazdasági globalizációval szembeni általános „ellenállási politikában”. E mozgalmak azt a jogot követelik és testesítik meg, hogy ne a világtőke és a modern nemzetállam égisze alatt „fejlesszék” őket. A gyakorlatban ez meg egyezik azzal a joggal, hogy a terjeszkedő tőke (globalizáló) logikáját képviselő ragadozó erők ne fosszák meg őket mindenüktől. Mindez az ellenálló társadalmi erők felépítésének és a társadalmi védekezésnek egy igen fontos aspektusát jelenti. Tulajdonképpen a tőkének, és a tőke elidegenítő és alárendelő formáinak a történeti antitézise. Röviden a tőke és az *oikos* közötti folyamatos történeti dialektika illusztrációja az egyetemes történelemben.

A VRE a posztdevelopmentalista irányzatokkal és a posztkoloniális gondolkodással egyetemben elveti az eurocentrikus egyetemesség és a lineáris történeti fejlődés eszméjét, különösen akkor, ha az a gazdasági növekedés módját, illetve a globális kapitalista piac, a nyugati demokrácia és a Nyugat által generált „egyetemes tudás” (ami tulajdonképpen a világértelmezés egy sajátos és dominatív módja) kiterjesztését jelenti. Az egyetemes történelem ritmusokból, hullámzásokból, progressziókból és regressziókból tevődik össze. Ezek alkotják a „globális fejlődés” folyamatát; és nem mind származnak a nyugati tapasztalatból. Az egyetemes történelem összetett interaktív folyamatok összességéből áll, amelyek egyrészt pozitív (az emberiség és a természet jóléte számára kedvező), másrészt negatív (romboló és veszélyes) trendeket hordoznak. Az egyetemes történelem és a globális fejlődés alapján véve ellentmondásos folyamatok, melyekre a rendszeresen ismétlődő jelentős rendszerszintű válságok, a súlyos társadalmi, gazdasági és politikai működési zavarok, valamint a drámai társadalmi átszervezések erőteljesen rányomják a bélyegüket.

Egy új fogalmi együttes: a történeti materializmus hagyományának megújítása és újrafogalmazása

A VRE kilenc új kulcsfogalom és meghatározás, illetve ezek elméleti kifejtése új módozatának az együttese. E fogalmak többsége a marxista történeti materializmus hagyományából származik. Ugyanakkor szorosan kapcsolódnak a függőségi elméletből, a neomarxizmusból, a neogramsciánus elemzésből ismert, illetve a Wallerstein által megszövegezett fogalmakhoz. A VRE ehhez adja hozzá a globális történelmet, különösen a történelem előtti időszak és az antropológia tekintetében. Mivel a jelen keretek között minden egyes fogalomnak a külön-külön történő meghatározása lehetetlen, ezért megelőzöm felsorolásukkal, és igyekszem érzékeltetni, hogy miképpen teszik lehetővé, a hagyományos marxizmushoz képest, az alternatív megfogalmazást. Ezeknek a fogalmaknak a konkrét történeti elemzésben történő összekombinálása

az egésznek egy teljesen új értelmezését teszi lehetővé. Egy listát javasolok tehát, amelyben az általam vagy a Frank által megfogalmazott, és vélelmezhetően a VRE sajátjainak számító új fogalmak idézőjelben szerepelnek: Világrendszer, „a Világrendszer története”, „a világtörténelem rendszerei”, tőke, tőkefelhalmozás, „felhalmozási mód(ok)”, „a felhalmozás halmozódása”, „politikai-gazdasági ellentmondás”, „a Világrendszer logisztikai *nexusa*”, centrum, periféria, *Hinterland*, „centrum-periféria-*Hinterland* komplexumok”, hegemonia, „Világrendszer-hegemonia”, „szuperhegemonia”, „hegemonikus átmenet(ek)”, a hegemonikus hanyatlás fázisa, államrendszer(ek), multietatikus rendszer, „a Világrendszer ciklusai”, „afro-eurázsiai Világrendszer”, „a Világrendszer válsága”, a centrum elmozdulása (a Világrendszerben található felhalmozódás *locus*ában); hosszú ciklusok, Kondratyev-ciklusok (A/B fázisok; K hullámok); kiterjeszkedési és összezsugorodási hosszú ciklusok (a Világrendszerben), hegemonikus hosszú ciklusok, „hegemonikus jóléti fázisok”, szinkronizáció, konjunktúra, történeti dialektika, „a tőke és a hatalom történeti dialektikája”, *oikos* (mint a „tőke” ellenpólusának számító társadalmi és gazdasági megszerveződés történeti „*formája*”), „tőke *versus oikos*”, entrópia, „entrópia *versus* megszerveződés”, „kapitalizáció és dekapitalizáció”; koncentráció és dekoncentráció, általános válság, „a Világrendszer válságának általános elmélete”, „túlzott kizsákmányolás”, túlzott (tőke-, vagyon- és hatalmi) koncentráció, (a társadalom termelési bázisából) „a többlet túlzott kitermelése”, (a termelési felszerelésekbe és infrastruktúrába történő) elégtelen beruházás, „a többlet parazita kisajátítása”, „parazita felhalmozás”, „ragadozó felhalmozás”, átalakítás, folytonosság, „folytonossági tézis”, „egyetemes történeti folyamat”, globális szintű felhalmozás, az állam pénzügyi válsága, osztályharc, társadalmi erők, kizsákmányolás, felszabadítás, emancipáció, „a világtörténelem folyamata”, globális fejlődés, egyetemes történelem, „történeti globalitások”, a történelem globalizációja, „egyetemes civilizációs válság”, a túlzott felhalmozás (válsága), „globalizációs válság”, neoliberais gazdasági globalizáció, „globalizáció és ellenállási politika”, néphatalom.

Megítélésünk szerint ezeknek a fogalmi kidolgozásoknak a gyakorlatba ültetése az empirikus vizsgálatokban nagyon fontos eredményekhez vezet. Lehetővé teszi annak kimutatását, hogy a Világrendszerben a tőke több évezreden keresztül létezett; mégpedig párban a piaci cserére szánt fogyasztási cikkek jelentősnek mondható termelésével. Ezek a konfigurációk, illetve termelési, csere- és felhalmozási ritmusok meghatározó befolyást gyakoroltak a világ fejlődésére, gyakorlatilag az ókortól napjainkig.

A globális történelem döntő hányadában a Világrendszer „Ázsia-központú” volt.⁹ Geopolitikai és geostratégiai szempontból több ezer éven keresztül Ázsia központi része jelentette az afro-eurázsiai Világrendszer logisztikai *nexus*ának a tengelyét. Néhány évszázaddal

ezelőtt ezt váltotta fel az óceánon átívelő új, globális logisztikai *nexus*. Ez elsősorban egy olyan, már korábban is létező rendszerre támaszkodott, amelybe beletartozott az afro-eurázsiai kereskedelem; majd az amerikai kontinensnek az európaiak általi meghódítását követően átváltozott globális rendszeré. Az olyan társadalmi formációk, mint a „feudalizmus”, amelynek a hanyatlása sokkal kapitalistább társadalmi viszonyokhoz vezetett, nem csupán Európában (vagy Japánban) léteztek. Ezek alapján véve globális szinten tükrözik a tőke és az *oikos* közötti dialektikus történeti folyamatot.

A történelemből számos ingadozás ismert a konfliktusban álló formák között, ahogyan azt pl. az Európa „sötét korszakaként” ismert időszak is bizonyítja. Az európai középkor semmilyen formában nem jelenti az egyetlen történelem egyedien lineáris szakaszát. Inkább csak egy példa a sok ilyen jelentős gazdasági, társadalmi és politikai változási pillanat közül, amelyeket olyan vonások jellemeznek, mint a városi élet hanyatlása (dezurbanizáció), a politikai fragmentáció, a pénzforgalom visszaesése (demonetizáció) és a kereskedelem csökkenése (értsd: a kereskedelem és az áruforgalom hanyatlása). „Visszafelé-fejlődés” (retrogresszió) történik a nem monetáris, dezurbanizált, a többletelőállításra és -kitermelésre fókuszáló uradalmi struktúrák irányába. Az Európában született, majd a külvilágra is kiterjedt „kapitalizmusra való átmenetnek” tehát nem csupán egyetlen története létezik. Sokkal helyénvalóbb egy olyan történelemről beszélni, amely a konfigurációk és a tőkefelhalmozás keretei együttesének a története a Világrendszer egészében. Ezek a folyamatok és ezek történeti ritmusai folyamatosak és a társadalmi dinamika fogalmai szerint történetileg dialektikusak.

A Világrendszer válságainak általános elmélete szerint értelmezett globalizáció és globális válságok

A „válságot” egyrészt a maga történeti kontextusában, másrészt napjaink valóságának keretében lehet szemlélni. Ez a fogalom lehetővé teszi a globális szintű nagy történeti átalakulások megvilágítását. Ebben az értelemben kidolgoztam a globális válságok VRE-re alapozott általános elméletét, és azt a jelenlegi világválságra alkalmaztam. Azt állítom, hogy a kulcsfontosságú tényezők a következők: túlzott kitermelés, túlzott koncentráció, alulfogyasztás és alacsony beruházás, amelyek a Világrendszerben folyamatban levő „parazita felhalmozási” és „hegemonikus átmeneti” kontextussal hozhatók összefüggésbe.

Az elemzés a történeti materializmusra támaszkodik, különösen, ami a jelenlegi globális tőke/kapitalizmus materiális és eszmei struktúrái közötti „egyensúlytalanság” gondolatának a kifejtését illeti. Ugyanakkor osztja azt a marxista tézist, miszerint létezik a történeti felhalmozási folyamatnak egy olyan momentuma, amikor a belső feltételek egy,

a folytatást akadályozó együttest hoznak létre, feltéve, hogy nem következnek be jelentős változások a társadalmi és technológiai tényezőkben. A „válság” történeti materialista értelmezésének alapja a globális történelmi és társadalmi rendszert együttesen alkotó mögöttes anyagi folyamatok, illetve a politikai és eszmei struktúrák közötti „megfelelés”, vagy a tényleges funkcionális egység hiányának a fogalma. A koherenciának és a megfelelésnek ez a fajta hiánya egy nagyon magas szintű feszültséget generál, amely tulajdonképpen az egész rendszert destabilizálja. Ez a működési zavar a globális rendszer-szintű válság nagyon lényeges jellemzője. Egy ilyen válság ugyanis kizárólag a történeti társadalmi rendszer anyagi és eszmei struktúrái közötti funkcionális egység helyreállításával oldható meg. A jelenlegi válságot úgy elemeztem, mint a többszörös, párhuzamosan egymásra ható válságok együttesét. Ezek között jól felismerhető a kapitalista felhalmozás válsága, a globális rendszerszerű válság (amely magában foglalja a centrum elmozdulását, illetve a globális hegemónikus átalakulást), valamint a globális civilizációs válság. Helyhiány miatt lehetetlen a részletes elemzés. Annyi azonban engedtessek meg nekem, hogy írásomat egy 1992-ben javasolt megfogalmazással fejezzem be. Ebben ugyanis megtalálhatók a periodikus válságok okaira vonatkozó általános hipotézisek:

„A válságok elsődleges aspektusa mindig a többlet ellenőrzéséért folytatott küzdelem domináns jellege. A válságok kezdetén szerephez jutó kulcsfontosságú tényezők, többek között, a következők: a többlet túlzott mértékű kitermelése (*surextraction*), a tőke ellenőrzésének túlméretezett koncentrációja (*surconcentration*), a növekedés ösztönzésében a kereslet vagy a bővítés kudarca (*sous-consommation*, vagyis alulfogyasztás), a termelési kapacitásba fektetett beruházás kudarca (*sous-investissement*, vagyis elégtelen befektetés), amely tükröződhet a társadalmi újraelosztásra és a termelő beruházásra is befolyást gyakorló elitista fogyasztás megnövekedésében. Ez *mindig* »parazita kisajátítás«, mivel szembehelyezkedik a tőkének a termelői beruházásokba történő befektetésével. Ezek az elemek gyakran ötvöződnek az állam pénzügyi válságával, illetve a politikai hatalom válságával. A végeredmény a gazdasági visszaesés és a fragmentáció vagy a politikai szétesés, amelyet gyakran kísér lázadás és háború.

A Világrendszer *általános* válsága akkor következik be, amikor a benne kombináltan fellelhető összesített ellentmondásokat a világ rendjében létező társadalmi, gazdasági és politikai elrendeződések már nem képesek elviselni – így tehát szükségessé válik a radikális átalakítás. A rendszer ciklusainak kölcsönhatása, és a válságnak a konjunkturális pillanatokban való egyidejű előfordulása jelentős egyensúlytalansági állapotot vált ki a Világrendszerben. Ez az egész rendszert destabilizálja. Az egyensúlytalanság jelen van mind a világgereszkedelemben, mind pedig a politikai és katonai hatalom

szférájában. Az ebből származó eredmény a Világrendszerben bekövetkező elmozdulás, egyrészt a felhalmozás *locus*ában, másrészt a hegemonikus hatalomban. Ezt a folyamatot gazdasági, társadalmi és politikai zavarok, illetve nagyon gyakran háborúk kísérik. A drámai globális hegemonikus átalakulás a globális világválságnak egyrészt a következménye, másrészt pedig a megoldása. Abban az értelemben megoldás, hogy a régi világrend végre megsemmisül, és megteremtődnek egy új világrend felemelkedésének a feltételei. A felhalmozás válsága után elérkezünk azoknak a feltételeknek a kikristályosodásához, amelyek lehetővé teszik a felhalmozás bővítését, és egy új hegemonikus rend megjelenését.

Még lényegesebb: ezek a fogalmak egyformán használhatónak tűnnek mind a jelenlegi globális gazdasági válság és a folyamatban levő hegemonikus átrendeződés, mind pedig a Világrendszer 5000 éves történetének a megértéséhez.¹⁰

Jegyzetek

- ¹ Ahhoz, hogy megragadhasssa a világrendszer elméletének a távlatait, az olvasónak javasolunk mindenekelőtt egy francia összefoglalót: Barry K. Gills – Robert Danemark: L'hypothèse de la continuité historique du système monde. In *Histoire Globale, mondialisations et capitalisme*. Eds.: Philippe Beaujard – Laurent Berger – Philippe Norel. Párizs, La Découverte, 2009, 203–226.; Barry K. Gills – Robert Danemark: One World System or Many: the Continuity Thesis in World System History. In *The Encyclopedia of Life Support Systems* (EOLSS). Eds.: George Modelski – Robert Denemark. Oxford, EOLSS Publishers, 2010. A világ(-)rendszer elméletek által kínált különböző távlatoknak egy kidolgozottabb megközelítése céljából lásd Barry K. Gills: World system analysis, historical sociology and international relations: the difference a hyphen makes. In *The Sociology of International Relations*. Eds.: John Hobson – John Hobden. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 141–161.; Barry K. Gills: Globalization as Global History: Introducing a Dialectical Analysis. In *Rethinking Global Political Economy, Emerging Issues, Unfolding Odysseys*. Eds.: Mary Ann Tetreault – Robert Denemark – Kenneth P. Thomas – Kurt Burch. London – New York, Routledge, 2003, 89–108. Lásd még Andre Gunder Frank: The Modern World System Revisited: Re-reading Braudel and Wallerstein. In Stephen S. Sanderson: *Civilizations and World Systems. Studying World-Historical Change*. Altamira, Walnut Creek, 1995, 206–228.; Andre Gunder Frank: *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley, University of California Press, 1998. Ezeknek a kérdéseknek a teljesebb vitáját, és a Frank *Re-orient* c. művében kifejtett néhány érv egy korábbi változatát kínálja Barry K. Gills – Andre Gunder Frank: The Modern World System under Asian Hegemony. The silver standard world economy 1450–1750. In *André Gunder Frank and Global Development. Visions, remembrances, and explorations*. Patrick Manning – Barry K. Gills. London, Routledge, 2011, 50–80. Ez a tanulmány egyben feliratozott térképeket és diagramokat is

tartalmaz, amelyek globális szinten pontosítják az árutermelés, a csere és a felhalmozás struktúráját.

- ² Ennek az együttműködésnek az eredményeként, 1989-től kezdődően, egy sor közösen írt tanulmány született. Az elméleti és fogalmi szempontból legjelentősebb munkák: Barry K. Gills – Andre Gunder Frank: *The Cumulation of Accumulation. Theses and Research Agenda for 5000 Years of World System History* Gunder. *Dialectical Anthropology*, vol. 15, n° 1, 1990. július, 19–42.; Barry K. Gills – Andre Gunder Frank: *World System Cycles, Crises, and Hegemonic Shifts, 1700 BC to 1700 AD*. *Review*, 15(4), 1992, 621–687. Ezt a két tanulmányt újraközölte: *The World System: Five hundred years or five thousand?* Eds.: Barry K. Gills – Andre Gunder Frank. London, Routledge, 1993. Lásd még a legújabb tanulmányt is: *The Modern World System under Asian Hegemony...* i. m. A világrendszer elméletben és az ókori politikai gazdaságtanban a tőke megértését célzó és a mienket megelőző megközelítéseket illetően mindenképpen meg kell említeni Jonathan Friedman és Kasja Eckholm meghatározó jelentőségű írását: *Capital, Imperialism and Exploitation in Ancient World Systems*. Ez először 1979-ben jelent meg, majd újraközölte *The World System: Five hundred years or five thousand?* Eds.: Barry K. Gills – Andre Gunder Frank. London, Routledge, 1993, 59–80. Eckholm és Friedman már azon megközelítés mellett tört lándzsát, amelyik a globális rendszerszerű folyamatok hasonlóságát, a lokális és a globális folyamatok egymásra gyakorolt összetett kölcsönhatását, valamint az évezredek óta létező regionális rendszerek jelentős kölcsönhatásait domborította ki. Annak ellenére, hogy érdekelte őket a folytonosság, mégsem fogalmazták meg az egyetlen világrendszer koncepcióját. Ellenben vizsgálták a különböző rendszerek közötti kapcsolatokat/viszonyokat.
- ³ Helyhiány miatt nem lehetséges a történeti kapitalizmus eredetére vonatkozó viták teljes szakirodalmának a felsorolása. A következő munkákat viszont ajánljuk olvasásra: *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Ed.: Rodney H. Hilton. London, New Left Books, 1976; Trevor H. Ashston – Charles H. E. Philpin. *The Brenner Debate*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985; James Blaut: *1492: The Debate on Colonialism, Eurocentrism, and History*. Trenton, N.J., Africa World Press, 1992; James Denmark – Thomas Kenneth: *The Brenner–Wallerstein debate. International Studies Quarterly*, n° 32, 1982, 47–65; Kasja Eckholm – Jonathan Friedman: *Capital imperialism and exploitation in ancient world-systems (1982)*, újraközölte *The World System: Five hundred years or five thousand?* i. m. 1993, 59–80. Egyébként ennek a kötetnek minden tanulmányát érdemes elolvasni, legfőképpen pedig Janet Abu-Lughod, Samir Amin, Eckholm és Friedman, David Wilkinson és Immanuel Wallerstein írásait. Lásd még Janet Abu-Lughod: *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250–1350*. New York, Oxford University Press, 1991. A világ-rendszer perspektívája az 1970-es években jelent meg, Wallerstein és Frank úttörő munkáival. Lásd Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System*. Vol. 1, New York, Academic Books, 1974; Andre Gunder Frank: *World Accumulation 1492–1789*. New York, Monthly Review Press and Macmillan, 1978.
- ⁴ Robert Brenner: *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*. *New Left Review*, (1977) 1/104, 25–92.
- ⁵ Wallerstein Európa-központú megközelítésének kritikájához lásd Jan Nederveen Pieterse legújabb recenzióját: *Periodizing Globalization: Histories*

of Globalization. *New Global Studies*, Vol. 6, (2012) n° 2. 1–25. Lásd még Andre Gunder Frank: De quelles transitions et de quels modes de production s'agit-il dans le Système-Monde Réel? Commentaire sur l'article de Wallerstein. *Sociologie et Sociétés*, vol. XXII, n° 2, Montréal, 1990. október, 207–222.

⁶ Lásd Blaunt James: 1492, i. m.

⁷ Jelenleg egy könyv befejezésén dolgozom, amelynek címe: *A Perfect World: The Myth of Cosmopolis in Global History* (London, Routledge, megjelenés előtt). Az elméleti/értelmezési keret az összehasonlító mitológiából és a (főképpen Eliade befolyását magán viselő) vallási eszmék történetéből, valamint a mélypszichológia elemeiből származik. A szöveg a tökéletes világ mítoszáét, annak struktúráját, funkcióit és az emberiség történetére gyakorolt hatását vizsgálja. Ezt egy másik munka követi majd, amelynek címe: *Beyond Reason: The Pathology of the West*. Ez a nyugati civilizációk által a „Másik” ellen alkalmazott erőszak mélyreható okait, struktúráit és történeti gyakorlatait kutatja majd.

⁸ Lásd Christopher Chase-Dunn – Barry K. Gills: Waves of Globalization and Resistance in the Capitalist World-System: Social Movements and Critical Global Studies. In *Critical Globalization Studies*. Eds.: Richard P. Appelbaum – William I. Robinson. New York and London, Routledge, 2005, 45–54.; Barry K. Gills – Kevin Gray: People Power in an Era of Global Crisis: Resistance, Rebellion, and Liberation. *Third World Quarterly*, vol. XXXIII, n° 2, 2012 és a Routledge kiadónál, London, 2012.

⁹ Gills és Frank az 1990-es évek elején tárgyalta ezt a tézist. Lásd *The Modern World System under Asian Hegemony: the silver standard world economy 1450–1750...* i. m. Lásd még Frank monumentális munkáját: *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, i. m.

¹⁰ Barry K. Gills: Hegemonic Transitions in the World System. In *The World System: Five hundred years or five thousand*, i. m., 137–138; és Barry K. Gills: Globalization, Crisis and Transformation: World Systemic Crisis and the Historical Dialectics of Capital. In *Globalization in Crisis*. Ed.: Barry K. Gills. London, Routledge, 2011, 273–286. Lásd még Barry K. Gills: Going South: capitalist crisis, systemic crisis, civilizational crisis. *Third World Quarterly*, Vol. 31, 2010, n° 2, 169–184.

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés: Barry K. Gills: La théorie du système monde [TSM]: Analyse de l'histoire mondiale, de la mondialisation et de la crise mondiale. *Actuel Marx*, Numéro, no 53, avril 2013, 28–39.)